

Иван Г. ИЛИЕВ

ПУ „Паисий Хилендарски“

МОРФОЛОГИЧНИ И СИНТАКТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ДАРЕШКИЯ ГОВОР ОТ ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ

Ivan G. ILIEV

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

MORPHOLOGICAL AND SYNTACTIC FEATURES OF THE DARETZ DIALECT FROM THE EASTERN RHODOPE

Summary: The article deals with the morphological and syntactic features of the extinct Bulgarian Daretz dialect from the Eastern Rhodopes. The village of Daretz, now at the bottom of the artificial lake called *Studen cladenetz*, was the only Bulgarian village between Kardzhali and Krumovgrad, and it was surrounded by Turkish villages from all sides.

Keywords: Bulgarian language, Bulgarian dialects, the village of Daretz.

1. Село Дарец и неговият говор

Град Кърджали и регионът около него влизат в територията на България по време на Балканската война през 1912 г. Дотогава в града и околостта му живее само турскоезично население. След посочената година в административния център идва и българско население, предимно от Беломорска Тракия, но селата от района – на север до Черноочене, на юг до Момчилград, на запад до Джебел и на изток до Крумовград, си остават турскоезични. Единственото българско село, и то християнско, на територията между Кърджали и Крумовград е уникалното село Дарец (което сега се намира на дъното на язовир *Студен кладенец*), чийто говор е обект на проучване в настоящата статия. Най-близките до Дарец българскоезични села са хасковските села на север от Черноочене, помашките села на юг от Момчилград и на запад от Джебел, както и селата на тракийските и малоазийските преселници в Ивайловградско на изток. За диалектната картина на Източните Родопи вж. Илиев (Илиев2006: 65–71).

Първоначално селото е било населено от юруци, откъдето идва и първото му име Юрюк, после Юглюк. Названието Дарец е от 1934 г. (Мичев 2005: 117). Не е известно кога българите се настаняват в него, но през 1844 г. там вече е имало построена църква (Михайлова 1996: 157-159). Според Михайлова (Пак там) жителите на селото са смесица от преселници от Хасковско – с. Добрич; от Смолянско – с. Шейтан – може би днешното Косово (вж. Митринов 2007: 190); Гюмюрджинско (Съчанли) и дори от Северна България, което предопределя и смесения характер на говора му. Описанието на морфологичните и синтактичните особености на дарешкия говор тук ще бъде направено по единствените налични материали за него, събрани от М. Михайлова, преди селото да бъде напуснато и залято от водите на явовира през 1957 г. Тези материали, които представляват описание на бита и обичаите на дарешките българи, не са събирани от професионален диалектолог и не са предадени по необходимия за едно диалектоложко описание начин, като дори липсват ударенията. Но понеже не разполагаме с друго, ще трябва да се задоволим и с това (М. Михайлова вероятно е допускала и неточности при записването, макар че в много случаи едни и същи особености се отбелязват последователно, което говори за прецизност от нейна страна). Единствените промени, които се правят при цитирането на материала, са замяната на буквите *я*, *ю*, *ь* със съответните диалектоложки знаци и поставянето на ударение там, където може да се предполага със сигурност или по-голяма вероятност къде стои то. Също така, някои неправдоподобно поставени звучни съгласни са заменени с беззвучни. Другаде (Илиев 2015; Iliev 2015) бе направено описание на по-важните фонетични и лексикални особености на говора.

2. Морфологични особености на говора

а. Съществителни имена

За мъжки род формите за множествено число се образуват с окончание *-и*: *казаџи*, *катани* (но и *катане*) 'едри коне', *зъбџи* (на стан); с окончание *-е*: *пиштџле*, *гџсте* и *гџске*, *коне* (но и *конейџа*, *кџнве*), *дене* 'дни' (но и *дџнве*, *ден* 'а), *уфџаре*, *пџте* 'пџтища', *некџте* 'нокти', *гџроше*, *имише* 'плодове', *шелмене* 'охлюви'; с окончание *-ове*: *нџжве*, *кџл* 'ве, *денве*, *конве*, *уйџове*, *чичове*, *срикуве* (но *калековџи*), *чифтве* 'тъкани сватбени кџрпи'. Срещат се и суплетивни форми: *л* 'уде, *инсџн* 'хора'. В ж. р. се среща окончание *-и*: *ноги*, *рџки*, *кози*, *сестри*, *лели*. Използваните окончания за ср. р. са: *-а* (смекчен вариант *-е*): *села*, *куленџа*, *места*, *куча* 'кучета', *диџе* 'деца'; или *-ета*: *куџета* (но и *куча*), *кџлџета*. Множест-

веност често се изразява и чрез събирателни форми за среден род: *б'ългарету*, *л'уд'ату* 'хората', *уфч'арету*, *т'ут'унету*, *сватб'арету*, *кат'брету*, *офцету*, *д'авулету*, *дуг'анету* 'езичниците', *гробету* 'гrobiщата', *чайланету* 'пясъкът', 'пясците' (от *чайлан* 'пясък'). В доста от случаите това са псевдосъбирателни форми, в които са мочленъте за среден род, както личи от окончанието

-(о)ве: *жамвету* 'прозорците', *в'ълквету*, *ол'вету* 'воловете'. Бройните форми в някои случаи се използват: *три м'ацеца*, *седем м'ацеца*. Другаде или са заменени от обикновени плурални форми, или окончанието -а се е прегласило в -е след мека съгласна: *десет дене*, *три дене*, *шест дене*, *от три ду шест гр'оше*.

В говора на Дарец към мъжки род се отнасят и следните съществителни: *цал н'ш(т) 'цяла нощ*', *н'шитът расте* (но и *н'шитътъ* – от ж. р. с двоен член), *вечертът*, *пепелет*'. В женски род е съществителното (*б'ала*) *фасуле*. Падежни остатъци има само в народните песни: *донесите Й'ани* 'донесете на Яни', *баиша си ну си д'умаше*, *на т'ам* 'на тях' (подсилена и с предлог). Характерната за родопските говори употреба на умалителни съществителни тук не е много честа: *обраски* 'буз(к)и', *р'чинки*, *нужинки* 'кра(ч)ка', *чур'анки* и *жур'анки*. Във вокативна функция съществителните приемат окончание -е или -у: *гуспударче*, *гуспутче*, *калману* 'кръстнице', *нев'асту* 'снахо', *зет'у*, *д'евер'у*.

б. Прилагателни имена

Остатъци от сложните прилагателни има при обръщенията към Бог: *гуспударче милни*, *гуспутче милни*. Вместо съществителното 'мъж' се използва субстантивирано прилагателно: *м'шките* 'мъжете', *жени и м'шки*. Наред с изключения като *й'агнешку мес* 'агнешко месо', по-честа е употребата на модела, образуван с наставка -ешт/-ишт: *д'атиштата б'олес*, *к'отешту ч'ерву* 'вид трева', *з'айчишита л'ой*. Сравнителна степен (и при наречията) нормално се образува с частица *п'о*: *п'о-кр'ъп* 'по-къс', *п'о-страшни*, *п'о-делеке*. За превъзходна степен, както в говора на Ропката (Керемедчиева 1993: 177), се използва *н'й*: *н'й-напр'еш*, *н'й-скр'ийнута м'асту*, *н'й-мл'огу*, *н'й-зд'рави*, *н'й-гул'амет*, *н'й-м'алкет*.

в. Числителни имена

В използвания материал се откриват следните нечленувани и членувани бройни числителни: *за п'ълна час*, *ид'ин път*, *ед'инът*, *у ед'инът край*, *й'адна-дв'е*, *дв'е*, *дв'ате*, *два път*, *двамина казаци*, *двамината*, *три м'ацеца*, *шест гр'оше*, *шест дене*, *седем м'ацеца*, *ос'ъм-д'евет*, *д'есет дене*,

десет души. Числителните редни са представени от формите *първо*, *първет път*, *натрѐтет дѐн*.

г. Местоимения

Лични местоимения

Номинативните им форми са, както следва: *йа*, *йас*, *йаз*; *тй*; *тйй*; *т'а*; *т'й* (*т'й билу ... ка̀матну*; *т'й си е билу м̀шику д'а̀тенце*); *нй*, *нея*, *нейъ* (предадено като *нея*) 'ние'; *вѐе*, *вѐйъ* (предадено като *вѐя*); *тѐйа*, *т'аве*, *с'аве*, *н'аве* 'те(зи)'. Формите *нейъ* и *вѐйъ* вероятно са дошли от съчанлийската съставка на дарешкия говор, защото в Съчанли се използват подобни местоимения – *нйъ*, *вййъ*, *вйъ* (Бояджиев 1972: 113). Повечето форми за 3 л. мн. ч. всъщност са родителни форми на употребени без следпоставно съществително показателни местоимения (*т'а̀х* → *т'а̀ф* → *т'аве*). Подобни употреби се срещат не само в мизийските говори (*нѐго дѐн 'този ден*'), но и в Ксантийско – *теh znáyet síchkona* 'те(зи) знаят всичко' (Коккас 2004: 47) и много други подобни примери. Винителните форми на личните местоимения, използвани и като общи, се илюстрират със следните употреби: *те р̀ука* 'вика те', *ште те прим̀ажът*, *ас нѐга* 'с него', *пу нѐга* 'по него', *к̀лаваме гу*, *нѐхи* 'нея', *м̀алка Бугр̀отца и нйх си т̀ачим* '... и нея почитаме', *ним̀ой е ф̀ърле* 'не я хвърляй', *зѐ е* 'взе я', *зафати е* 'почнй я', *ште йа исч̀епкаме*, *са йа ч̀ули*, *т̀атку му гу зѐл ас нѐга* '... със себе си', *д̀ойдаха да не ут̀бр̀анет* 'дойдоха да ни пазят', *т'а не запитваше* 'тя ни питаше', *м̀ожѐ да не с̀ъди* 'може да ни укорява', *да ги прикар̀ат*, ... *ам ги не п̀омне* 'ами не ги помня'. Отново под съчанлийско влияние ще да се използва формата *не* 'ни', която се използва и в говора на това село – *т̀урците не* ('ни') *н̀п̀аднъ уз̀ат*, *ч̀етниците не* ('ни') *д̀авъхъ одъ дъ пййме* (Бояджиев 1971: 110, 112). Регистрирани са и следните дателни форми: *см̀азахте ми нуг̀ите*, *ут ск̀ута ми*, *шта ти приста̀на*, *да т ка̀же* 'да ти кажа', *буб̀айку му* 'баща му', *на нѐхи* 'на нея', *т̀йй хи са й̀ште* 'така й се иска', *за хи ст̀ане др̀агу* 'ще й стане драго', *кул̀ената хи* 'колената й', *ни хи са едѐ* 'не й се яде', *ни хи са р̀апти* 'не й се работи', *да х йдиш на г̀осте* 'да й идеш на гости', *да н' е ка̀же* 'да ни я каже', *да фе е стр̀ах* 'да ви е страх', *и в̀ам Г̀оспут* 'да дава', *и фи гу ка̀звам*, *да ф ка̀же* 'да ви кажа', *хим зар̀ъчал* 'заръчал им', *т̀ой хим б'̀аше ет̀ак* 'той им беше ятак', *о̀ште хим д̀адахме*, *тѐшку хим е* 'тежко им е', *д̀авахме хим* 'давахме им', *д̀ават хим* 'дават им', *да хим предѐ*, *на т'̀ам* 'на тях'.

Показателни местоимения

За лица и предмети се употребява тройна система от местоимения, което е характерно за родопските говори, но и в този на Съчанли има форми *сдъ, сѣйъ*, наред с *тдъ, т'аъ* 'тези' (Бояджиев 1972: 120). Дарешките показателноместоименни форми са: *тдйа ден, тдйа жена, давам ти сдйа* 'давам ти този', *сдйа вѣчер, сдйа е длѣга* 'тази е дълга', *твд н'ашту, твд д'атиште, свд* 'това', *нвд дъру* 'онова дърво', *тѣйъ* (написано *тея*) 'тези', *тѣйа са били едни уфчаре, т'аве коне* 'тези коне', *т'аве кдлчета, пу т'аве места, т'аве десет дужи, т'аве, дѣту са фдтили жйвет дген* 'тези които хванали живия огън', *тѣве рднички, н'аве селд* 'онези села', *с'аве кдчета* 'тези кучета', *с'аве л'уде*. За формите *т'аве, с'аве* стана въпрос по-горе. Вероятно също са съчанлийско наследство, макар че и в съседни родопски говори може да се срещне *айсѣф* 'тези' (лични наблюдения). Във всеки случай в село Карачкьой, Гюмюрджинско, също се отбелязват (БНТНПЛ 1963: 77–78, 422): *Видвате ли съведупки? ... такива голями и тежки коня са имяли, викали ги катани* (и текстът, от който е това изречение, също е записан от М. Михайлова, а думата *катани* се използва и в Дарец, както и формата *кон'а* е подобна на дарешката *ден'а*). Към показателните местоимения за признаци се отнасят *такви дйце, такйва рднти*, а към тези за размер – *тдлкуф гул'аму, айсдлкаву мдмече*.

Възвратни местоимения

Като такива срещаме *са* и *с(и)*: *са изрѣква* 'извиква', *са утбрднихме, са рддваме, съ нѣрснѣхме, са пучддили, нимдйите тѣй съ натйска; зѣм си 'взemi си', си трѣгнува, да с почина* 'да си почина'. Понякога тези местоимения се заменят от личните или притежателните: *тдтку му гу зѣл ас нѣга* '....със себе си', *с'акуйпуда на нѣгвуту с* (лозе).

Въпросителни местоимения

За лица и предмети се използва родопското и съчанлийско *кутрй* – *аф кутрй ден*, но се среща и форма *кому* – *кому мджиши да кджиши?* Именителната форма тук може да е от *кдй*, защото има относително местоимение *кдйту*, но може да е и от **ктд/ *хтд*, понеже в говорасе срещат местоимения *н'ахту, нйхту*. За признаци има регистрирана форма *каквй* – *каквй б'аха л'уд'ату*, а за притежание – *чий ддър* 'чий двор'. В неутрален среден род се използват *кинд* (споменато и от Митринов 2007: 189) *ишту, шд, стд*: *Кинд ти вйкам?* 'какво ти викам?', *Кинд ни пдмне?* 'какво не помня?', ... *шд бѣше тдва* '... какво беше тук', *шд да ф кдже?* 'какво да

викажа?', *шту да каже?* 'какво да кажа?', *ни знаехме штуе ден,шту е н'шит.*

Неопределителни местоимения

За лица в показания материал се срещат *н'ахту 'някой', н'акои* и *к'ой* (*к'ой ас н'ожве, к'ой ас б'радва*). Подобно на други родопски говори, местоименията за признаци могат да се използват и за лица – *н'аква мум'а 'някоя мома', н'акву дете га е жълту 'някое дете, когато има жълтеница'*. В исконната си функция също се употребяват – *н'акак'ф л'ак 'някакъв лек', 'някакво лекарство',* наред с *ед'ин* (*т'ейа са били ед'ни уфч'аре 'тези били някакви овчари'*). И за лица, и за признаци се използват *буд'на, буд'но: буд'на б'olest, буд'на к'шита, буд'на офца, пуд'на жена, буд'но н'ашту.*

Отрицателни местоимения

Тук се натъкваме на архаичното *ни'хту* – в Съчанли е в облик *ни'фту* (Бояджиев 1971: 62): *ни'хту ни знае 'някой не знае', ни прип'арвали ни'хту ду ст'адуту, нив'астата ни д'ума ни'куму.*

Обобщителни местоимения

За лица най-често използваното местоимение е *ф'рит*: *ф'рит са пуч'удили, ф'рит рукнуват 'всички извикват', ф'ритчеката 'всичките', н'ей'ф ф'ритчеката 'онези всичките'*. Но може да се видят и други: *им'аше с'ак'и 'всеки имаше', с'ак'и ступ'анин, с'ак'уй 'всеки', на с'ак'уму казваме й'мето, с'ичку, б'аха св'е т'урци, с'инкуту 'всичкото'*.

Притежателни местоимения

Тези местоимения са представени от формите *т'ойту 'твоего', н'егвет, н'егвите, с'ак'уй п'уда на н'егвуту с* (*лозе*), *н'ехн'ят 'нейният', н'ехнуту 'нейното', н'ашет, т'ахан 'техен', т'ахнат 'техният', т'афни 'техни', т'афните кози.*

Относителни местоимения

Тези местоимения са добре представени в наличния материал. За лица и предмети има предимно *к'ойто* и *д'ет*: *к'ойто йма лозе, ште йде на лозето си; к'ойту нем'еше м'аслу...; к'ойту п'к найде ол'вету... 'който намери воловете...'; т'ойа, к'ойту са в'ика Вас'ил' йа Вас'илка'; к'ой к'кту йшите; Д'ет са зам'ожни... 'който са богати...'; п'к д'ету е зам'ожен... 'п'к к'ойто е богат...'; д'рип'ити, д'ету са н'осили 'дрехите, кои-*

то носели; *тѣйъ б'аха садѣ двамина, дѣт ѝшт'аха да замѣнѣт'...* които искаха да преминат'; *т'аве, дѣту са фатили жѣвет оген'*; *т'аѣа жена ѣа мома дѣт тримирѣва* '... която говее ...'; *пък дѣт им'аха врѣме...* 'пък които имаха време...'. Макар и рядко, може да се видят и местоимения *кутрѣту* и *штѣту*: *аф кутрѣту кѣшта ѣма умр'ал; прѣчката, ас кутрѣту са путѣра; сѣчку, штѣту пусѣмим*. Срещат се и относителни псевдоместоимения да и та: *ѣма хѣра да са ѣа чѣли га духѣда* 'има хора, които са я чуваш, като идва'; *дрѣги жени имѣше пък да бѣят; Ама ѣма дицѣ, та са задушѣват, аку бѣбата са ни с'ати бѣрже да ѣа уткѣца*. За признаци и за количество също се отбелязват относителни местоимения: *какѣфту е зѣтет; каквѣ штѣиш бѣлче да ѣдиш (= водиш)* 'за каквато и жена да си женен'; *нѣсим грѣзде и каквѣто имѣше ѣмаме; кѣкуту децѣ са аф домѣ с ...* Като относителни местоимения за неутрален среден род се използват следните: *им'ахмѣ ут штѣту си ѣштѣхмѣ; зѣли да нѣс'ат штѣту им'алу; штѣту им'алу, запѣлили; штѣту са нѣйде аф кѣштата; каквѣто и да пубѣрниш, исѣхнува; ... каквѣту хи са откѣне ут сѣрцѣту*. С адвербиална отсянка се използва *кѣкту – кѣкту си ѣште; кѣй кѣкту ѣште*.

д. Членуване

За разлика от повечето родопски говори, и специално от смолянския, в дарешкото наречие се използва само член от стб. ТЪ, ТА, ТО. В изолирани примери като *удомѣс 'у дома си'*, *кѣлкуту децѣ са аф домѣс, с'акуѣ лѣпа на нѣгвѣтус (лозе)* вероятно има съкратени форми на възвратни местоимения. При съществителните имена, за м. р. има четири вида член: *-ѣт, -ѣт('), -а'ѣ, -ѣ*. Примери: *свѣтѣцѣт, денѣт, л'абѣт, нѣштѣт, дѣрѣт, чил'акѣт, вечертѣт, нѣпѣт, огенѣт; ден'ѣт, кѣнет, зѣтет, жѣйѣтет, чумбѣрет* 'забрадката', *д'улбѣнет* 'забрадката', *каменѣт, огенѣт/оген'ѣт, темѣлет* 'основата', *т'ут ѣнет,пѣтет, пѣлет* 'пепелта'; *зѣта; мисѣле* 'кѣрпата'. За ж. р. има член *-та*: *ракѣѣята, душѣта, прѣчката, дѣштерѣта, земѣта* 'земята', *кѣштата*, но и *нѣштѣтѣ* 'нощта'. В ср. р., и със събирателно значение, се използва *-ту*: *д'ѣтѣту, бѣлгарѣту, жѣмвѣту* 'прозорците', *вѣлквѣту, офѣѣту, т'ут ѣнету продѣвахмѣ*. За мн. ч. има *-те* (м. и ж. р.) и *-та* (ср. р.): *тѣрѣѣѣте, кѣштѣте, мѣнжѣте, рѣкѣте, нугѣте; дицѣта, ицѣта* 'яѣцата', *кулѣната, кучѣта, 'кучѣтата'*.

При прилагателните, причастията, числителните и местоименията положението е следното. За м. р. се срещат (с член, добавен към съкратена основа): *гол'ѣмет* 'големият', *дрѣгѣт', сѣштѣт, балкѣнскѣт, малкѣт, тѣрскѣт, цѣлет* 'цѣлият', *бойѣѣѣѣскѣт, жѣвет', жѣлѣзнѣт, пѣрвѣт'*,

трѣтет, *нѣгвет* 'неговият', *нашет*. Обаче има и твърди вариантката: *едѣнѣт*, *нехнѣт* 'нейният', *т'а хнат* 'техният'. За ж. р. има *цѣлта кѣшта*, *мѣмната мѣйка*. За ср. р. членѣт също е *-те*: *цѣлту сѣлу*, *нѣгвутус* (лозе), *нѣхнуту* 'нейното'. За мн. ч. има: *гул'амите*, *умр'алите*, *дв'ате*. По-особено се членува обобщителното местоимение *фрѣт* – *фрѣтчеката* 'всичките'. Понякога обаче членѣт се поема от определяното съществително *пу фрѣт кѣшитите*.

е. Глагол

Спрежения, форми, особености

В материала е засвидетелствана богата глаголна система. Към 1 спрежение могат да се отнесат следните форми: (*седнуваме*) *да едѣм*, *едѣме*, *жѣтва жѣнѣт*, *гѣ зберем тва вѣну*, *зувѣт* 'викат', 'наричат', *нихту ни знае*, *ни знѣим*, *идим* 'идем', *да кѣже* 'да кажа', *кѣжиши*, *лайат*, (*ите*) *остана*, *ни ита* кулак, *та пѣем* и *пѣем*, *тойа ден ни предим*, *ни шѣим*, *предат*, *примажѣт* 'убият', *ита ти пристана*, *секѣт*, *да стѣне*, *стѣним* 'станем', *стѣнѣт* 'станат', *ткаим* 'тъчем', *ни ткѣим* 'не тъчем', *трѣгат*, *урѣт*, *чуиме* 'чуваме'. Вижда се, че за 1 л. ед. ч. окончанието е вероятно *-ѣ*, предадено като *-а* (*остана*, *пристана*, *ни ита*). След мека съгласна то става *-е* (*да кѣже* 'да кажа') – възможно е така да се предава и звук, среден между *е* и *ѣ* (т. нар. Милетичево *е*). В 1 л. мн. ч. преобладава окончание *-м*: *ткаим*, *предим*, *шѣим*, но има и *чуиме* 'чуваме'. Паралелно се използват *едѣми едѣме* В 3 л. мн. ч. има окончание *-ѣт*: *секѣт*, *урѣт*, *зувѣт* ... *ишат*. Последният глагол е отнесен към 1 спрежение заради формата си за 3 л. ед. ч. *-иште* 'иска'. За другите лица има *ишам* (но: *ни ита*), *ишитиме*, *ишат*. Към същото спрежение вероятно се отнасят и формите на глагола (*ите*) *дам*.

Към 2 спрежение (наследник на старобългарското 4 спрежение) се отнасят: *булѣт* 'болят', *видиши*, *врати* 'върти', *вѣрет* 'вървят', *вѣрше* 'върша', *гответ* 'готвят', *даржѣт*, *изгурет* 'изгорят', *испѣртѣт* 'изпратят', *кѣлет* 'колят', *са кѣпет* *л'уд'ату* 'хората се къпят', *га н'летѣ* 'когато не вали', *мрени* 'стои права с наведена глава в знак на уважение', *пишти*, *пол'убет* 'целуват', *пѣмне* 'помня', *пѣвет* 'правят', *за сварѣм* 'ще сварим', *спѣт*, *дивѣн стуйи* 'стои права', *стуйѣт*, *тѣчим* 'празнуваме', 'почитаем', *тѣрчим* 'търчим', *уградѣт* 'оградят', *уйѣгнет* 'обагнят', *да утбранет* 'да пазят', *хапет* 'хапят', *черпет* 'черпят'. Веднага изпъква окончанието *-ет* в 3 л. мн. ч. във форми като *вѣрет*, *кѣлет* 'колят', *са кѣпет*, *утбранет*, *хапети* др., което е по-малко вероятно да е пряк наследник на старобългарското окончание с малка носовка,

отколкото в него просто да има преглас на *a* в *e* след мека съгласна, също като във *върше* 'върша' или *пъмне* 'помня', защото същото окончание се среща и в 3 срежение – *са хвърлет* 'хвърлят се'.

Интересни са формите за 3 спрежение: *викам, вързуват* 'врзват', *са върнуват* 'врщат се', *даваме, излива* 'излиза' – *флива* 'влиза' – *сливат* 'слизат', (*са*) *изрѹква* 'извиква', *исъхнува* 'изсъхва', *йахнуват* 'яздят', *казваме, клаваме гу, къскандѹсвам* 'завиждам', *месват* 'месят', *метнуват, намòкр'оват са, н'амат месе̄ц* 'нямат менструация', *пийнуваме, пѹн-ва* 'пийва', *пугл'ава* 'поглежда', *пѹда* 'отива', *пѹдаме* 'отиваме', *пѹдат* 'отиват', *пусрѹшат, пуцѹва* 'псува', *са радваме, раздаваме, рѹка* 'вика', *рукаме, рукнуват* 'извикват', *с'атаме са, седнуваме (да едѹм), станваме* 'ставаме', *станват* 'стават', *тръзгаме* 'теглим', *упѹнаме* 'опѹваме', *уткѹваме* и др.. Тук окончанието за 1 л. ед. ч. е -м (*къскандѹсвам*), а за 1 л. мн. ч. е -ме (*казваме, пийнуваме, рукаме* и т. н.). Прави впечатление големият брой несвършени глаголи от това спрежение, образувани с наставка -увам (дават се още примери): *вързуват* 'врзват', *върнуват са, са върнуват* 'се врщат', (*са*) *върнуваха* 'се врщаха', *жизнуват* 'допират', *изб'агнуват, исъхнува* 'изсъхва', *йахнуват* 'яхат', 'яздят', *л'ушнуват, л'ушнуване, са мазнува* 'се маже', *метнува* 'мята', *метнуват* 'мятат' (но и *мѹткат* 'мятат'), *мушнуваме* 'мушкаме', *пийнуваме, пуснуваме* 'пускаме', *рукнуват* 'извикват', *седнуваме* 'сядаме', *селту св'атнува* 'селото светва', *кът ѳрету стойнуваха* 'катърите спираха', *си тръгнува, тръгнуваше, тръгнуват, тръгнуваха* 'тръгнаха', *чукнуваме са ас цървени ица*.

В дарешкия говор се забелязват интересни случаи на употреба на преходни глаголи като непреходни и обратно, с промяна в значението им: *тѹрците тѹй зувѹтна уфчарету – чубан* '... така наричат овчарите ...', *òт гу викам, „д'атиште“?* 'защо го наричам ...?' – а в Съчанли има „*нѹр*“ *викаме* ('наричаме') *мѹшкѹту свѹне* (Бояджиев 1971: 61). Понякога се наблюдава смесване употребата на глаголните видове и незавършено действие се изразява с глаголи от свършен вид: *грабнат* 'грабват', *помладите пол ѹбет* 'ръките'... целуват ръцете', *има хòра са йа чули, га духѹда* 'има хора, които са я чували...'

В материала се отбелязват минали деятелни елови причастия: *им'алу* 'имало', *нем'алу* 'нямало', *расталу* 'расло', *пѹдалу* 'отивало'; *учлò* 'отишло', *учѹл* 'отишъл', *били, умр'алите; запалили; салу* 'сукало мляко' (в 3 л. ед. ч. има *сѹ* 'суче', за 1 л. ед. е *сѹа* 'суча'); и минали страдателни: *скѹршену* 'счупено', *вързани, примазану* 'убито', *напѹшкан* 'набоден', *крѹстаната ода, скрѹйнѹту м'асту* 'скритото', 'скришното'.

Времена и наклонения

Бъдеще време

Образуването на тази глаголна категория е показателно за смесения характер на дарешкия диалект. Наред с „хасковизмите“ *т'ѝзъст'ане*; *за хи ст'ане др'агу* 'ще ѝ стане драго' и др., при които маркерът за бъдеще време е частицата *зъ*, се срещат редица примери с частици *ите*, *ита*: *туг'ава ите ѝа исч'епкаме*; *ите ст'аним*; *ите стуйм дел'еку*; *ите те прим'ажът* 'ще те убият'; *ите остана*; *др'уга приказница ите ф каже* '... ще ви кажа'; *ите хи са кра'ти мл'акуту* 'ще ѝ свърши млякото'; *г'а плаче на сън д'атету*, *ита ст'ане кл'ету* 'ще стане лошо'; *ѝд ита ти прист'ана*. А най-интересни и важни са примерите със смесена употреба на двете частици в едно и също изречение или в разказ на едно и също лице: *Т'ук фл'изват в'етре, за с'еднат и за ги гушт'ават ...*, *мум'ата, г'а наткрачи к'шитата, ите м'етне н'ѝй-непр'еш д'есната нога*; *п'удна ст'ара жена ите пудсл'ушва, д'ти г'а ни пудсл'ушва, за хим са гл'ухи диц'ата*. И двете частици могат да се използват за предаване на обичайни минали действия: *за ст'аним р'ану, за сварим р'иба ...* 'ставахме рано, сваряхахме риба ...'; *к'ойту ѝма л'озе, ите ѝде на л'озето си, итес'ипе в'ину на луз'ата и ите реч'е ...* Отрицателно бъдеще време се образува с *н'ама да*: *н'ама да з'имаме*.

Бъдеще в миналото

Срещат се няколко примера и за това “време”: *ит'ахме да са сб'ираме; т'и да б'е зн'аел, д'евер'у, чи ит'еше булче да одиш* ('...водиш') НП.

Минало неопределено

В повечето случаи се образува с формите на глагола 'съм' за сегашно време и елово причастие, като понякога може да се използва и при преизказване – вж. и по-долу – според Кабасанов (Кабасанов 1963: 71, 80) в тихомирския говор липсват преизказни форми и вместо тях се използват тези на миналото неопределено време, понякога без спомагателен глагол: *т'о искап'ал с'оз град'ѝну*. Ето и примери за перфект в дарешкия говор: *ит'у е ст'аналу* 'какво е станало'; *д'огенът ни са нак'лали* 'не са наклали огъня'; *т'а'ве, д'ету са ф'атили ж'ивет д'оген*; *др'илите д'ету са н'осили*. Срещат се обаче и конструкции с 'имам' и страдателно причастие: *ѝмамe з'емени м'дми*.

Минало предварително

И това време се образува по обичайния начин, като понякога употребите му имат значение на условно наклонение: *дѐ се бѐ чулу, видѐлу....?*; *ти да бѐ знѐл, дѐвер'у, чи штѐше булче да оддиш ... 'ако бе знаел .../ако би знаел ...'*.

Минало несвършено

Най-особеното, което може да се каже за формите на това време, е рядката фонетична замяна $x \rightarrow \phi \rightarrow v$: *слѹшава 'слушаха'*. В повечето случаи тя не се наблюдава. Ето примери за употреба на мин. несв. време: *викаха, са върнуваха 'се връщаха', духадаха, запитваше, ни знѐхме, извадаше 'изваждаше', имѐше 'имаше', немѐше, (той) им'ѐше 'имаше', им'ѐхме ут штѹту си ѝштехме, ку нем'ѐхме 'ако нямахме', им'ѐха 'имаха', си ѝштехме; ѝшит'аха 'искаха', гѐ направехме, продавахме, пучинвахме 'почивахме', рѹкаха 'викаха', станваха 'ставаха', кѹт ѹрету стойнуваха 'катърите спираха', трѹгнуваше 'трѹгваше', трѹгнуваха 'трѹгваха', устѐвеше прѹчката 'оставяше прѹчката'*.

Минало свършено

Замяната замяна $x \rightarrow \phi$ се отбелязва в няколко случая и в това време, макар че и тук преобладават формите на $-x$: *б'ѐф 'бях', б'ѐх, (той) б'ѐше, тѹѹ б'ѐше, штѹ бѐше 'какво бѐше', б'ѐха, вид'ѐф, дадахме, дойдаха, зѐф 'почнах', зѐ 'почна', найдах 'намерих', найдахме, ... са пѹлнеха сас мѹшки 'пълнеха се с мъже', сѹ пѹрснѹхме, рѐках, сберѐ са ѹлту сѐлу 'събра се ...', смазахте 'смачкахте', сѹрдѹсаха 'обградиха', са с'ѐтифа 'се сетиха', упѐна 'опѹна', са утбрѐнихме.*

Императив

В говора се използва и синтетичен императив: *зафати е 'почни я!'; разварти са, Лѹзаре; зѐм си 'вземи си!'; ѹѐла (в ед. ч.); ѹѐлте 'елате', фл'ѐсте, и вѐе стѐнте кѹт нѐга'и вие станѐте като него', опенте са ут скѹта ми 'дрѹпнете се ...', опенте са мѹрчинка назат (в мн. ч.); и аналитичен: *да с почина мѹрчинка 'да си почина малко', да видиш штѹ бѐше тѹва '...какво бѐше тук', да е зрѐва кѹкту желѐзуту, да ги ни найде бѹдна бѹлест.* Интересна особеност, наподобяваща белоруския аналитичен императив, е усиляването му с частица *хѐ(ѹ)*: *хѐ да си живу, хѐда си здраву! хѐй да е живу и здраву! хѐ да стѐнѹт купните тѹлкуф гул'ѐми 'нека да станат ...'*. Отрицателните форми се образуват по нормалния за рупските говори начин: *нимѹй пугл'ѐва, нимѹй е фѹрле 'не я хвърляй', нимѹй**

вър̀е 'недей вървя', *ним̀ой са пудсм̀ива, ним̀ойте т̀й съ нат̀иска, ни м̀ойте са срами.*

Преизказни форми

Употребяват се почти само в трето лице, като се наблюдават случаи с изпуснат спомагателен глагол: *т̀а̀хнат б̀ймбаши р̀укнал '...извикал'; Шабан б̀ил арна̀утин; нем̀алу да са б̀ийат; з̀ели да н̀ос'ат, ш̀т̀уту им̀алу; им̀алу д̀лега куса; им̀ал д̀леги н̀екъте; й̀штели да гу прим̀ажът 'искали да го убият'; п̀удалу 'отивал(о)'; к̀ѝ гу не билу сра̀х ...?; т̀атку му гу з̀ел ас н̀ега '... със себе си'; де уч̀ло? 'къде отишло?'; зув̀ели гу т̀йкана; ст̀у ст̀аналу? 'какво станало?'; както и случаи със спомагателен глагол (съвпадащи с перфекта): *да ви ка̀же ('кажа') к̀к е раст̀алу; т̀ейа са били едни уфч̀аре, н̀й-н̀преш са г̀ледали...; др̀ипити, д̀ету са н̀осили.**

ж. Наречия

Можем да изброим следните наречия, които се срещат в говора на село Дарец. За място: *д̀е 'къде', т̀ува 'тук', ейт̀ува, наз̀ат, дел̀еке/дел̀еку 'делеч', упр̀иш 'отпред', нас̀ак̀еде; За време: на̀реш 'порано', ра̀ну, г̀ечку 'късно', хем̀ен 'веднага', сиг̀е 'сега', сиг̀енка, сиг̀енкана, с̀етне 'после', с̀етненкана 'после', туг̀ава, туг̀е́е 'тогава', туг̀аф, туг̀афкана, туг̀аванкана; За начин: к̀к, к̀ѝ 'как', т̀й, т̀йкана, баши-ка̀ 'отделно', дубр̀а, х̀убаве 'добре', б̀р̀же. В народните песни се срещат и тавтологични наречия –(гъл̀бите) гугум гуг̀ув'аха; За количество и степен: м̀логу, н̀й-м̀логу, м̀рчинка '..... малко', оп̀енте са м̀рчинка наз̀ат 'дръпнете се.....', пу м̀рчинка 'по малко'; За причина: от гу ви́камд̀атишете? 'защо го наричам ...'; Уточняващи: в̀ейке 'вече', д̀ише, сад̀е два̀мина 'само двама', бил̀ам 'даже', а̀нцик 'точно', с̀илма ч̀акахме да д̀ойде с̀бтата 'едва чакахме.....'. Много често се употребява наречието лу 'само', 'току': *и т̀йси лу стуйат; лу р̀укаха на к̀т̀р̀ету, иг̀ра̀йат... и лу пугл̀ават аф ч̀и д̀ор ште па̀дне ср̀алка ('стрела'), ни хи са ед̀е, ни хи са ра̀пти и лу сп̀и, тр̀абва лу вър̀ху н̀ега да стуйиш.* Много наречия се срещат в различни словообразователни варианти: *туг̀аф, туг̀афкана, туг̀аванкана; сиг̀е ('сега'), сиг̀енка, сиг̀енкана; т̀й, т̀йкана; с̀етне 'после', с̀етненкана.**

з. Предлози

И тази категория думи се дели на различни подвидове. Пространствени: *ут ед̀инът кра̀й на др̀угет, ду кулен̀ата хи '.....и', ду р̀ачката 'до*

рекичката', афОдрин, аф р'аката, аф домас, аф среде нивата, на сраде нивата 'посред нивата', у домас 'у тях си', утгоре кулената 'над колелната', утзат майката, послет т'ах 'след тях', върху нега, върху чил'акът, из дорът 'из двора', пу т'аве места, по пътет, пузавъртї са нах ('около') 2-3 къшти и си иде; За направление: прис (село) Кройаци, нах с. Дъхово 'към ...', нах (село) Гъдълар, нах офцету 'към овците', ут пò-делѣку; Временни: слът пладнїна 'след обяд', слът твã, упрїи свãтбата 'преди...', сѣпта спорти недеде'.... срецу.....', нах пладнїна 'около ...'; За сравнение и количество: кът нега, да е здрава кѣкту желѣзуту, пò-страїни били ут вѣлквету, нах 80 гудини 'към', 'около', нах 16 – 17 'около 16 – 17'; Инструментални и асоциативни: ас нòжве, ас пиштòде, ас ракийата, ас лѣскави бутуши, с желѣзнет топуз, със пòпът; Други: на гòсте, ут с'аве 'от тези'.

и. Частици

Използват се с различна функция: **не** пòмне/**ни** пòмне 'не помня' (за отрицание); **за**, **ште** (за бъдеще време); **зарѣчал да гòтвет** 'порѣчал да готвят' (за волунтативност); **бїлу гу сра̀х ште**; **на**, **ште**, пòдалу 'ето на, отивало' (за засилване и подчертаване на лично отношение – вж. Бояджиєв 1991: 100).

й. Междуметия

От наличния материал може да се покажат междуметията *бре-е-е* (за учудване); *хейде*, *кузум* 'хайде...' (за подканяне); *ха-а-а* (за радост); *кѣ-ѣи!* (за отпѣждане); *вѣй*, *вѣй* (за учудване).

3. Синтактични особености

а. Съюзи и наречия

Системата на дарешкото сложно изречение може да се реконструира по следния начин от наличния материал.

Съчинителни съюзи

Съединителни – та, и: ... *та пїем и пѣим*; Противопоставителни – ама, ам: ... *ама са утбрãнихме; ам ги не пòмне '... но не ги помня'*; Разделителни –*я* – (*я*), *ил* – (*ил*), *ту* – *ту*, *ни* – *ни*, *нитой* – *нитой*: *та̀я жєна я̀а ('или') мома ...; не бїва да пòда мома я̀а ('или') м̀лада б̀улка; развартї са, Лãзаре, т̀у на л'ãву, ту на дѣсну; ц̀рвену я̀а б̀елу вїну 'червено или бяло вино'; ... я̀а òфцети, я̀анївите, я̀акѣштата; д'ãдуту ел*

бабата '...или ...'; ...ил ите рече 'или'; тоѝа, коѝту са вѝка Васѝл 'ѝаВасилка; ни хѝпет, ни лѝят 'нито хѝпят, нито лѝят'; тоѝа дѝн нѝ предѝм, нѝ иѝим; Нитой продѝдени, нитой залѝжени 'нито.....нито'.

Подчинителни съюзи

Подложни – дѝт, коѝто: *пѝк дѝт им'ѝах време... 'които имаха ...'; тоѝа, коѝту са вѝка Васѝл 'ѝаВасилка.* Определителни: *... ас кутрѝту са пудѝра '... с която се подѝра'.* Допълнителни: *тугѝф са с'ѝтифа, дѝт ѝшитат да ги прикарат приз кѝйка 'тогава се сетиха, че ...'.* Обстоятелствени за време – *гѝ, кугѝту, ли, дудѝт 'докато', дурдѝту (да) 'докато': гѝ зберем твѝ вѝну ... та пѝем и пѝем; гѝ ходи из дѝрѝт '... когато ходи из двѝра'; гѝ са уѝагнет уфѝѝету; стемни ли са, кѝпелетата и деѝтата са сбѝрат ... дурдѝту да трѝгнат ...* За причина: *... ѝти са сѝрди 'защото се сърди' ... ѝти, гѝ ни пудслѝва, за хѝм са глѝхи диѝтата '... защото ако не подслѝва, ще са им глѝхи деѝтата' ... ѝти дѝѝдаха да не утбрѝнет 'защото доѝдоха да ни пазят'.* За условие – *аку, ку, гѝ, да: аку умре н'ѝхту '... ако умре някой'; ите дѝм 10 укѝ вѝну, ѝаку ('ако') укѝпите Иван аф р'ѝката; гѝ плѝче ... ита стѝне клѝту, ку спѝ, за е хѝбаву' 'ако плаче, ще стане лошо' ... ку нем'ѝхме 'ако нѝмахме' ... ти да бѝ знѝел, дѝвер'у... За цел и последица – *та ... да, затва: ... та да ѝа... 'за да я ...; ѝѝрѝа вѝрлеме нагѝре, та купенету да стѝнат висѝки; ... затвѝ ите е здрав.* За начин и сравнение – *кѝтгѝ 'сякаш': ...кѝтгѝ са напѝсани еѝтѝва; кѝтгѝ б'ѝше Вел'ден'; ... кѝтгѝ пѝда на ѝѝрква.* Съюзът *кѝтгѝ* е с доста широко разпространение в българските говори. Има го в родопския говор на Ропката(Керемедчиева 1993: 282), но се среща и далеч на запад: *... то-ва е мома на место, акѝлия, като кѝга я сѝм я родила* Радуй, Брезнишко (БНТБПА 1963: 80).*

б. Съгласуване

Срещат се и случаи със съгласуване по число, и случаи с нарушено съгласуване. Към първите може да се отнесе например *сберѝ са ѝѝлту сѝлу 'събра се цялото село'.* Други примери могат да се тълкуват двузначно – в примера *ни припѝрвали нѝхту ду стѝдѝту* може да има нарушаване на съгласуването, но може да се пази и старата семантика на местоимението НИКЪТО, което се свързва със съществителни и в единствено, и в множествено число. При събирателните и псевдосъбирателните съществителни от среден род в някои случаи се наблюдава употреба на глагол в единствено число – *жѝмвету скѝршену 'прозорците са счупени',* но по-често: *каквѝ б'ѝах л'уд'ату; затвѝ са таквѝ л'удету; са кѝпет*

л'уд'ату'... се къпят'; збѣрат са л'удету и глѣдат; гѣ са уйдгнет уфцѣту; купенету да стѣнат висѣки.

в. Словоред

Ето и няколко примера за по-различен от книжовния словоред: *ни са ни с'атаме 'ние не се сещаме'; ... аку бабата са ни с'ати бѣрже да йѣ уткѣца; четвѣртѣк е не хубаф дѣн.*

4. Заключение

От показаните морфологични и синтактични особености на изчезналия дарешки говор може да се добие по-ясна представа за смесения му характер, отколкото от по-рано проучените му фонетични и лексикални особености. Въпреки наличието на много общи черти при поне две от съставките на говора и на морфологично ниво (употреба на местоимения *кутрѣ, кинѣ*; образуване на отрицателен императив с *нимѣй* и др.) въпросният смесен характер ясно личи при противопоставянето на „родопизми” и „неродопизми” (липса на тройно членуване, но наличие на тройна показателноместоименна система), на „хасковизми” и „нехасковизми” (частици за бъдеще време *за – ште, шта*) или пък от наличието на съчанлийски елементи (местоимение *не 'нас', 'ни'*). Всичко това прави записаните от М. Михайлова етнографски материали особено ценни. Благодарение на тях особеностите на още едно изчезнало българско наречие остават съхранени за диалектологията и историята на българския език.

Литература

- Бояджиев 1971: Бояджиев, Т. Речник на говора на с. Съчанли, Гюмюрджинско. – В: Българска диалектология. Проучвания и материали. София. Издателство на БАН, 6, 1971, 7–135. [Boyadzhiev, T. Rechniknagovoranas. Sachanli, Gyumyurdzhinsko. – V: Bal-garskadialektologiya. Prouchvaniyamateriali. Sofiya. IzdatelstvonaBAN, 6, 1971, 7-135.]
- Бояджиев 1972: Бояджиев, Т. Говорът на село Съчанли, Гюмюрджинско. Трудове по българска диалектология. София. Издателство на БАН. 7, 1972. [Boyadzhiev, T. GovoratnaseloSachanli, Gyumyurdzhinsko. Trudovepobalgarskadialektologiya. Sofiya. IzdatelstvonaBAN. 7, 1972.]
- Бояджиев 1991: Бояджиев, Т. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. София. УИ „Св. Климент Охридски”. 1991. [Boyadzhiev, T. BalgarskitegovorivZapadna (Belomorska) ilztochna (Odrinska) Trakiya. Sofiya. UI „Sv. KlimentOhridski”. 1991.]

- БНТБПА 1963:Българско народно творчество. Том 10. Битови приказки и анекдоти. София. „Български писател”. 1963. [Balgarskonarodnotvorchestvo. Tom 10. Bitoviprikazkiiianekdoti. Sofiya. „Balgarskipisatel”. 1963]
- БНТНПЛ 1963: Българско народно творчество. Том 11. Народни предания и легенди. София. „Български писател”. 1963. [Българско народно творчество. Том 10. Битови приказки и анекдоти. Со-фия. „Български писател”. 1963.]
- Илиев 2006: Илев, Ив. Постижения и задачи на източнородопската българскадиалектология. – В: Научни изследвания в чест на проф. д-р Боян Байчев. Велико Търново, УИ „Св. Св. Кирил и Методий”, 2005; и в: Илиев, Ив. Езиковедски опити. Пловдив, „Пигмалион”, 2006 (с допълнения).[Ilev, Iv. Postizheniyaizadachinaiztochnorodopskatabalgarskadialek-tologiya. – V: Nauchniizsledvaniyavchestnaprof. d-rBoyanBaychev. Veliko Tarnovo, UI „Sv. Sv. Kiril i Metodiy”, 2005; i v: Ilev, Iv. Ezikovedski opiti. Plovdiv, „Pigmalion”, 2006 (s dopalneniya)]
- Илиев 2015: Илиев, Ив. Лексикалните особености на дарешкия говор от Източните Родопи. В: Теория и практика на психолого-педагогическата подготовка на специалиста в университета. Първа книга, том втори. Габрово. 2015 (с печатни грешки по вина на издателя). [Ilev 2015: Ilev, Iv.. Leksikalnite osobenosti na dareshkiya govor ot Iztoch-nite Rodopi. V: Teoriya i praktika na psihologo-pedagogicheskata podgo-tovka na spetsialista v universiteta. Parva kniga, tom втори. Gabrovo. 2015 (s pechatni greshki po vina na izdatelya).]
- Ilev 2015:Ilev, Iv. The Bulgarian Daretz Dialect from the Eastern Rhodopes – Phonetic Features. In: Юбилейна научна конференция *20 години Тракийски университет*. Стара Загора. 19-20. май 2015 (Под печат).[Ilev 2015: Ilev, Iv. The Bulgarian Daretz Dialect from the Eastern Rhodopes – Phonetic Features. In: Yubileyna nauchna konferentsiya 20 godini Trakiyski universitet. Stara Zagora. 19-20. may 2015 (Pod pechat).]
- Кабасанов 1956: Кабасанов, Ст. Говорът на с. Момчиловци, Смолянско. – В: Известия на Института за български език. София. Издателство на БАН, 4, 1956, 5-101. [Кабасанов, Ст. Говорът на с. Момчиловци, Смолянско. – В: Известия на Института за български език. София. Издателство на БАН, 4, 1956, 5-101.]
- Кабасанов 1963: Кабасанов, Ст. Един старинен български говор – тихомирският говор. София, Издателство на БАН, 1963. [Kabasanov 1963: Kabasanov, St. Edinstarinenbalgarskiyagovor – tihomirskiyatgovor. Sofiya, IzdatelstvonaBAN, 1963.]
- Керемедчиева 1993: Керемедчиева, Сл. Говорът на Ропката (Родопска граматика). София. „Micro Print”. 1993. [Keremedchieva, Sl. GovoratnaRopkata (Rodopskagramatika). Sofiya. „MicroPrint”. 1993.]
- Кювлиева, Димчев 1970: Кювлиева, В., К. Димчев. Речник на хасковския градски говор. – В:Българска диалектология. Проучвания и материали. София, Издателство на БАН, V. 1970, 53–105. [Kyuvlieva, V., K. Dimchev. Rech-

- niknahaskovskiyagradsbigovor. – V: Balgarskadialektologiya. Prouchvaniyai-materiali. Sofiya, IzdatelstvonaBAN, V. 1970, 53–105.]
- Митринов2007: Митринов, Г. Въпросително местоимение *кина* – употреба и разпространение. – Във: Филологически и методически изследвания. Доклади от международна научна конференция, посветена на 100-годишнината от рождението на доц. Стайко Кабасанов. Смолян – Люблин, 2007, 188–198.
- Μихайлова1996: Μихайлова, Μ. Село Дарец, Крумовградско. – В: Μихайлова, Μ. Етнографски проучвания на Източните Родопи. Кърджали, Държавен архив, 1996, 157–218. [Mihaylova, Μ. SeloDarets, Krumovgradsko. – V: Mihaylova, Μ. Etnog-rafskiprouchvaniyanaIztochniteRodopi. Kardzhali, Darzhavenarhiv, 1996, 157–218]
- Μичев2005: Μичев, Η. Речник на имената и статута на населените места в България. 1878–2004 г., Издателска къща „Петър Берон“, София, 2005. [Michev, Η. RechniknaimenataistatutananaselenitemestavBalgariya. 1878–2004 g., Izdatelskakashta „PetarBeron“, Sofiya, 20]
- Стойчев 1965: Стойчев, Т. Родопски речник. – В: Българска диалектология. Проучвания и материали. София, Издателство на БАН, 2, 1965, 119–315. [Stoychev, T. Rodopskirechnik. – V: Balgarskadialektologiya. Prouchvaniyai-materiali. Sofiya, IzdatelstvonaBAN, 2, 1965, 119–315.]
- Христов 1956: Христов, Г. Говорът на с. Нова Надежда, Хасковско. – В: Известия на Института за български език, София, Издателство на БАН, 4, 1956. [Hristov, G. Govorat na s. Nova Nadezhda, Haskovsko. – V: Izvestiya na Institututa za balgarski ezik, Sofiya, Izdatelstvo na BAN, 4, 195]
- Κοκκας 2004: Κοκκας, Ν. Uchem so Romátsko. Μαθηματαπομακινησυλωσζαζ. ΓευχοζВ. Ξανθη. 2004.